

Скарби Стельмахових дзвонів. Постать.

Летять його «Гуси-лебеді...» й ніколи не оминають Дяківець Літинського району на Вінниччині — рідного села великого романіста й видатного громадського діяча України. Розмахуючи дужими крилами, на якусь мить завмирають над батьківською оселею, криницею з тією ж цямриною і відром, з якого полюбляв пити студену воду поважний гість земляків, вертаючи подумки у віддаленіле дитинство, над сільською школою, збудованою його ж коштом, ошатним музеєм-бібліотекою Михайла Стельмаха, товариською крамницею-лавкою, де сільським хлопчиною купував цукерки подушечки... А затим птахи знову здіймаються вище розпатланих хмар, струшуючи на землю звуки бентежних Стельмахових дзвонів які озиваються до нас, його нащадків, добром і пам'яттю, світлою, чистою незрадливою. Як сльоза...

При в'їзді до Дяківців зі сторони Хмельницького - вказівник: «Музей-бібліотека Михайла Стельмаха», а стрілка орієнтує проїжджого, де зупинитися, аби ще раз доторкнутися серцем до творчої спадщини великого майстра, неоціненого Стельмахового скарбу, на якому виховувалося і виховуються не одне покоління наших співвітчизників. А за якихось кілька десятків метрів від кооперативних магазинів, по ліву руку від гомінкої автомагістралі Хмельницький-Вінниця - ошатна двоповерхова будівля, зведена два десятки років тому вдячними земляками Михайла Панасовича. На першому поверсі бібліотека з просторим читальним залом. Завідувачка книгозбірні Катерина Маринюк завперше запропонує гостям оглянути виставку творів земляка. А на другому - музей, де в шести залах розміщено унікальні експонати, що відтворюють основні віхи життя і творчої діяльності одного з видатних класиків українського красного письменства радянської доби. В одній із них - гіпсова скульптура Стельмаха, який утомлено присів на лавочці у садку на письменницькій дачі в Ірпені чи в затінку отчої оселі: у вишиванці, піджак наопашки, а задумливий погляд спрямований за Дяківці, у віки. А біля ніг - розсипи квітів: нев'янучий дарунок земляків та їхніх гостей, поціновувачів письменницького хисту великого митця.

За стіною - галерея портретів Тараса Шевченка, Івана Франка, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Івана Котляревського, славетних земляків Степана Руданського та Михайла Коцюбинського - на їх творах формувався світогляд майбутнього письменника. А поряд - Павла Тичини, Максима Рильського, Андрія Малишка, Юрія Яновського, Миколи Бажана, Михайла Шолохова... Власне з рук перших вчителів, мудрих і вимогливих, подільський юнак отримав перепустку у велику літературу.

Сусідня експозиція розповідає про дитячі та юнацькі роки майбутнього письменника. На світлинах - маленький Михайлик, його батьки Панас Дем'янович та Ганна Іванівна, хата, де 24 травня 1912 року благословився на світ, і підв'язана до стелі колиска, над якою ненька співала йому колискових, спогади про дідуся і бабусю, свідоцтво про закінчення Вінницького інституту соціального виховання, рукопис першої сторінки повісті «Гуси-лебеді летять», а також нотного романсу Григорія Верьовки на слова Стельмаха. А ось Михайлик у гурті школярів-ровесників і вчителів початкової школи сидить на неньчиних руках...

Невдовзі після народження первістка родина переїхала до Одеси, де батько працював вантажником у порту. Коли Михайлові виповнилося вісім років, Стельмахи знову повернулися. Якийсь час родина мешкала у клуні, а невдовзі батько купив стареньку хатину, де диміла піч і виспівували цвіркуни. У яскравій картині Михайлового дитинства особливе місце займав дід Дем'ян, котрий був втіленням людської гідності й образу українського господаря. Предок Михайла Панасовича був майстром на весь Літинський повіт – ще пошукати треба було вправнішого коваля, стельмаха, механіка. Він робив скрині, кував підкови, виготовляв вози і сани, кінську упряж.

А ще – по-селянськи щиро кохав землю. У сільському гурті він нахвалявся, що «...для нього, бідного чоловіка, найдорожчі поле, вірна дружина й пісня». Дем'ян полюбляв і дотепне слово, часто використовуючи в спілкуванні з односельцями м'який подільський гумор. Свого улюбленого діда Стельмах згодом обезсмертив в образі Івана Яроша з роману «Хліб і сіль», вклавши у уста літературного героя Дем'янові слова: «Не той помер, кого спіткала смерть, а той, хто несе свою душу на торг чи на поклін».

У музейних експонатах зберігається й чимало спогадів про Михайлового батька - Панаса Дем'яновича, котрий під час війни Росії з Японією служив матросом на крейсері «Жемчужний». Коли ворожий снаряд влучив у паровий котел, Стельмах кинувся гасити пожежу, врятувавши і крейсер, і бойових побратимів. За цей подвиг відважного кочегара нагородили Георгіївським хрестом. Особливою винагородою батькового вродженого гонору була звичка носити високий картуз, який у Дяківцях називали сталінським. У ньому він на всіх фотознімках. Розповідають, що цей картуз поклав син у татову труну.

Любив Панас і єдиного сина. Дивакуватий селянин продав навіть єдину корівчину, лиш би Михась учився. Уже перед смертю простий неписьменний селянин заповів синові: «Якщо вже пишеш, Михайле, то більше пиши про любов. Бо це потрібно людям».

Матір письменника, Ганну Іванівну, за національністю білоруску, наділів Господь поетичною душею. Серед музейних експонатів є Стельмахові спогади про неньку: «Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво і тоді в блакитних очах її назбирувалося стільки радості, наче вона була скарбничим цієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона перша показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна і як у розквітлому соняшнику ночує сп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнувся думкою і серцем». А ще ненька від природи була жалісливою і милосердною. Якось у роки першого голодомору виділила Михайлику гарбузового насіння, аби той виміняв у лавці на олівець. А син побачив голодну жінку з дитям, яка старцювала в їхньому селі, і віддав нещасним оте насіння. Мати не тільки не розсердилася на сина, а й призналася, що з тими голодуючими поділилася б останнім шматком хліба. Уже зрілим митцем Михайло Панасович зізнався, що увібрав в своє серце і мудре дідове слово, і мамині вчинки, і батькову усмішку, і бабусину сльозу. «У мені все - від великої дяківецької рідні» - при кожній зустрічі нагадував землякам письменник. Спілкуючись зі студентами Одеського університету, ось так охарактеризував Стельмах свій хліборобський родовід: «Я не соромлюся, а горджуся тим, що в мене прості трудівники землі виступають мислителями, бо той, хто встає раніше сонця, працює під сонцем, біля жита-пшениці і меду, і нас годує своїм добрим хлібом, не може не бути філософом. Зокрема таким філософом був і мій батько».

Нелегкими були й Михайлові шкільні університети: на всю родину Стельмахів – одні чоботи. Тож у зимову хуртовину, закутавши в кирею, Панас Дем'янович на руках носив босого сина до початкової школи. По її закінченні Михайла відділи у сусіднє село, в науку до швеця, але мати виплакала в батька іншої для сина долі. Побідувавши у швеця-п'яниці, восени вже продовжував Михайло навчання у школі колгоспної молоді, а 1928 року очолив у дяковецькій артілі рільничу бригаду й ночами самотужки студіював агрономію. вдові підліткові запропонували зайнятися ліквідацією неписьменності в рідному селі. Потративши майже рік на пошуки місця в житті, Стельмах вступив на навчання до Вінницького педтехнікуму імені Івана Франка. На вступних же іспитах доля могла різко змінити плани юнака. Власне про цей курйозний випадок також згадує Стельмах у своїх спогадах: «Ковзнув поглядом по назві вступного твору «Зображення селянина в творчості Панаса Мирного» і розкрив тему... творчості Івана Нечуя-Левицького. На півдорозі додому мозок обпала страшно думка: написав не про того письменника. Підтюпцем кинувся назад, але вже нікого не застав. Уночі ні на хвилину не міг заснути, а вранці таки примусив себе йти усний іспит з української мови, щоб хоч усе пояснити екзаменатору. Коли назвав своє прізвище екзаменатору, він насупився. А я кажу: «Вийшло непорозуміння. Учора замість селянства Панаса Мирного написав про селянство у творах Нечуя-Левицького. Що мені тепер робити? Я знаю творчість Панаса Мирного. Я навіть знаю творчість футуристів». Учитель здивовано глянув на мене: «Ну, а яких ти знаєш футуристів?» Я назвав українських і російських поетів. Він пожвавішав, ми поговорили про їхню творчість. І вчитель сказав: «Ну, добре, йди і будь спокійний». Так я вступив до педагогічного технікуму».

На першому ж курсі М. Стельмах надрукував у «Літературній газеті» рецензію на роман Д. Бедзика «Студені води». Шістнадцятирічний студент насмілювався покритикувати уже визнаного тоді письменника за те, що в його творі негативні образи зображено прямолінійно. Стаття викликала великий резонанс. З першокурсником полемізували відомі літературні критики, науковці. З восьми полемічних пунктів, сформульованих редакцією, юний критик підтвердив свою позицію в чотирьох. Пізніше Михайло Панасович згадував, як сміялися однокурсники, вичитуючи поважні професорські звертання – «критик Стельмах» і як сам критик «пишався, як теля на привязі». А зовні він виглядав непоказно й нужденно: «Очі сірі, з якоюсь задумою, лице засмагле, кругловиде, ноги босі, а на плечі – нові черевики чорним шнурком зв'язані, в правій руці – вузлик з книжками і, видно, ще щось з їжі». Та й не критиком себе бачив Михайло, а поетом - його збірки, як на те, не друкували. Під репресивні жорна потрапив і дяківецький студент. На останній парі оголосили, що після лекції відбудуться збори, де виключатимуть з комсомолу Михайла Стельмаха, бо його батько, мовляв, білогвардійський офіцер, кавалер Георгіївського хреста. Наступного ж дня Панас Дем'янович пішов до Літинського райкому партії, де довів, що він — колгоспник, син селянина. Справу залагодили, залишили Михайла в комсомолі й дозволили продовжувати навчання. Коли майбутній письменник закінчив педтехнікум, то з'ясувалося, що до нього ніхто в Дяківцях не здобував такої високої освіти.

Відтак продовжив навчання на мовно-літературному факультеті Вінницького педінституту. Сільський юнак у благенькому пальтечку й цього разу виділявся з-поміж ровесників розумом, допитливістю, якоюсь особливою сором'язливою привітністю і водночас цілеспрямованістю. А надрукувати власні поезії так і не вдавалося. Літконсультанти картали початківця за селянські теми, пейзажі й метафори. А один навіть замовив Стельмаху вірш про опорос колгоспних свиней. З розпачу й образи Михайло спалив усі рукописи. «Ані вогонь, ні попіл не дали полегшення... Відчув, що не можу не писати», — пізніше згадував письменник.

Дипломований фахівець отримав направлення у Калинівку - сусідній з Літином райцентр Вінниччини, де провчителював з півроку. В голодні 30-ті доля закинула його до Літківської школи Броварського району на Київщині. Учні полюбили молодого вчителя, котрий ще й керував драмгуртком,

організував хор, збирав фольклор. Ці зошити досі зберігаються у відділі рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України. І, звичайно, писав вірші. Якось Яків Качура познайомив Стельмаха з Максимом Рильським. Власне Максим Тадейович у статті «Про молодих» тепло згадує і про цю зустріч з молодим поетом: «Він сором'язливо показав мені свої вірші, од яких так і повіяло свіжим і своєрідним талантом, а також великий зошит власноручних записів пісень - тексти з нотами. Я довідався, що вчитель той бере найдіяльнішу участь у громадському житті села і разом з тим устигає дуже багато читати. Зимою, в мороз, у метелицю, пішки за кілька кілометрів ходив він із села до Києва в бібліотеку...».

Тим часом над Стельмаховою головою знову клубочилися зловісні хмари. Кільком примітивним нездарам, які хотіли верховодити в педагогічному колективі, Михайло став кісткою в горлі, й вони нашкрябали донос про націоналізм, народницькі погляди, аморальність молодого учителя. Хтозна, можливо, цього разу він і заgrimів би за ґрати, але, на щастя, отримав повістку до армії. Наприкінці 30-х у військовій гімнастерці Михайло приїхав до Києва на одномісячні республіканські курси молодих письменників. Таким його і змалювала художниця — цей портрет було вміщено на обкладинці молодіжного журналу. Його примірник, а також кілька світлин, зроблених на тих курсах, також прикрашають музейну експозицію в Дяківцях. А 1940-го відзначеного на цій нараді талановитого митця прийняли до Спілки письменників СРСР. Членський квиток - теж серед експонатів Стельмахового музею.

Наступний стенд відтворює роки ратної буремної юності поета-фронтовика, котрий під білоруським Полоцьком рядовим прийняв свій перший бій. Відступ, втрати найближчих друзів-артилеристів — про все це треба було писати. І він виливав на папір свої гіркі думки й патріотичні почуття. Творив прихапцями, на привалах, у хвилини затишшя між боями. Пережите, побачене й почуте відкладалося в пам'яті, аби по війні ожити вражаючими картинами в романі «Правда і кривда» та «Дума про тебе». 1943-го між Великими Луками й Невелем гармаша Стельмаха було важко контужено. У госпіталях він мав більше часу для музи. Той же Максим Рильський у далекій Уфі, де знайшла свій воєнний прихисток Спілка письменників України, не забував про свого літературного хрещеника. Завдяки його турботам вийшли збірки Стельмахових поезій «Ясні зорі» і «Провесінь», а також перша книжка малої прози «Березовий сік», яку редагував Юрій Яновський. Довідавшись про поранення М. Стельмаха, директор музею Тараса Шевченка Євген Кирилюк домігся, аби талановитого письменника відкликали до Уфи, де власне Михайло продовжував службу в караульній роті. А 1944-го в Москві у перекладі Наталії Канчаловської вийшла збірка «Украине вольной жить».

Затим знову фронт: в армійській газеті «За честь Батьківщини» доля звела військового кореспондента з відповідальним секретарем редакції Тимішем Оудуьком. Серед музейних експонатів — бойові характеристики, довідки за підписом Оудуька, кілька примірників газет з публікаціями військкора Стельмаха. Зокрема в одному із номерів — його оповідання «Котелок». На підступах до Львова Михайла Панасовича осколком авіабомби знову поранило. Перебуваючи в шпиталі, він задумав написати воєнний роман з промовистою назвою «Велика рідня». Після лікування - бойовий стрій: Польща, Німеччина, Чехія, Австрія. Після переможних салютів при бойових нагородах - ордені Вітчизняної війни другого ступеня, чотирьох медалях «За бойові заслуги» повернувся фронтовик до Києва, де влаштувався на роботу науковим співробітником Інституту мистецтвознавства - збирав і впорядковував фольклор, займався літературною творчістю. Коли творив сюжет свого першого роману «Велика рідня», то добре знав, що в цій державі писати не все дозволено — через вимушене самоцензурування довелося обмежитися лише прологом. Утім, саме цю частину твору автор розгорнув у романі «Кров людська - не водиця». Його рукопис Михайло віддав на суд Рильському.

Коли ж навідався до літературного хрещеного батька, то дружина Максима Тадейовича сплеснула в долоні:

- Ой, Михаїле, що ти наробив? Ти таке заподіяв Максиму Тадейовичу! Оце вчора після вечері каже мені: «Ну що ж, прочитаю кілька Михайлових сторінок. Подивлюся, що він там написав». А на ранок каже: «Все. Втратили ми Стельмаха-поета. Втратили. Тепер він прозаїк і до поезії не повернеться».

- Можна? - запитав Стельмах, причинивши двері до кімнати.

- А ви хто? - почулося питання.

- Стельмах.., - відповів несміливо.

Усі повернули в його бік голови й засміялися, але й відразу затихли. На порозі стояв заляклий від холоду, змарнілий на обличчі, легко одягнений, непоказний молодий автор.

- Ось ви який, а ми думали, що Стельмах - літня людина, припорошена сивиною... Що ж, роман ваш прочитали, обговорили. Роман добрий. Наше рішення - друкувати, - сказав Тихонов.

По приїзді автора до Києва, його запросив на бесіду тодішній перший секретар ЦК компартії України і по-єзуїтськи злукавив: мовляв, прочитав рукопис і не може збагнути, чому в Україні відхилили роман. Відтак 1949-го вийшла окремою книгою перша частина задуманої дилогії «На нашій землі», а невдовзі й друга - «Великі перелоги». Власне ці твори «перелилися» у відомий роман-хроніку «Велика рідня», за яку Стельмах був удостоєний Сталінської премії. Письменник привіз до рідних Дяківців отих 10 тисяч тодішніх радянських карбованців премії й до копійки поділив між сиротами й вдовами. А рівно через десять років, коли Стельмах уже був автором великих епічних полотен «Кров людська - не водиця» та «Хліб і сіль», йому вручили ще й Ленінську премію. За ці кошти Михайло Панасович збудував у рідному селі сучасну двоповерхову школу — до цього його юні земляки тулилися в кількох ветхих приміщеннях. Тоді ж вийшов друком роман «Правда і кривда». Підсумовуючи творчий доробок учня, Максим Рильський відмітив: «Людина й земля - це вісь, навколо якої обертається цикл романів Стельмаха». Невдовзі Михайло Панасович приємно подивував Україну чи не найліричнішим зі своїх епічних творів «Дума про тебе», а за останній і найкращий свій роман «Чотири Броди» був удостоєний Шевченківської премії. Тяжко пробивали шлях до читача й глядача і Стельмахові драми - трагедія «Зачарований вітряк» та комедія «Кум королю».

...Не можна відірвати погляду від світлин, які відтворюють повоєнний період творчої і громадської діяльності Михайла Панасовича - ось він у колі письменників-побратимів; депутат у залі засідань Верховної Ради України; серед делегатів асамблеї ООН від Української РСР. Поряд з письменницьким у музеї зберігається і його посвідчення дійсного члена Академії Наук УРСР, а також костюм, краватка, які вдягав у зарубіжні відрядження чи на великі урочистості.

- Не ті тепер Дяківці, які оспівав у своїх творах наш земляк, - каже сільський голова Юрій Голованюк.

- Ви бачите сучасне, впорядковане село. А плетені перелази, тини, інші милі серцю атрибути минувшини залишилися у Стельмахових піснях. Хіба що його садиба-музей й донині нагадує вдячним нащадкам той патріарший острівець, до якого завжди линув думками письменник. І батьківську хатину, і вуличну криницю ми огородили штахетником. Бо уже нема того добротного ліщинника чи верболозу, з яких умивався сивою россою Михайло Панасович.

...У хаті все збереглося, як у роки його дитинства і юності, - сіни, комірчина, кухня, піч й ослінчик, стіл, де при світлі газової лампи творив свої перші вірші майбутній митець. А мені чомусь пригадався Данило Кондратюк, колишній бухгалтер Немирівської райспоживспілки, а нині почесний ветеран-кооператор. При кожній нашій зустрічі він новими подробицями доповнював спогади про Михайла Стельмаха, його батьків. Бо оселя Кондратюків пригніздила на узвишші, коло школи. А через кілька хат у такій же мазанці мешкали батьки славетного земляка. Данилів тато, Віктор Корнійович, працював колгоспним фуражиром, а батько літературного класика - завгоспом. Попри різницю в роках, сусіди приятелювали. Разом поспішали на збори колгоспників, пайовиків Дяківецького сільського споживчого товариства. І наступного вечора, випивши по келишку настоєної на цілющих травах вишнівки, сусіди дискутували про артільні й кооперативні справи. Не раз слухав ці розмови і малий Данило. У його дитячу пам'ять запали слова діда Панаса: мовляв, літературні й державні справи не дають змоги сину бодай на день-другий вирватися до отчого гніздечка. І все-таки Данилові та його ровесникам вдалося поспілкуватися з письменником, котрий побував у них на уроці ще в старій школі.

Пригадалися спогади й доброго приятеля Михайла Панасовича, колишнього директора кооперативного хлібозаводу Павла Гуменюка, котрий до цього вчителював, був головою сільради, а кілька років тому, на жаль, відійшов у засвіти. У музеї зберігається чимало світлин, де він поруч з Михайлом Панасовичем - на відкритті нової школи, в гурті педагогів, колгоспних буряківниць, на риболовлі... Так-от, Павло Євтухович розповідав, що Михайло Стельмах був почесним пайовиком Дяківецького споживчого товариства і пишався своєю приналежністю до сільської спілчанської родини. Коли він гостював у земляків, то обов'язково навідувався до крамниць, аби поспілкуватися з продавцями, покупцями...

Голова правління Літинського районного споживчого товариства Микола Панасюк, котрий супроводжував автора цих нотаток у поїзді до Дяківців, пообіцяв поновити членство незабутнього Михайла Панасовича в споживчій кооперації району, а квиток пайовика передати на зберігання до Стельмахового музею. Ще один цікавий факт, який залишився поза кадром музейних експонатів. Власне про це розповів патріарх подільської журналістики, уродженець сусіднього з Дяківцями села Михайлівка, а нині хмельничанин Сергій Пилявський.

- У жовтні 1948-го, - пригадав Сергій Прокопович, - Михайло Стельмах приїхав на творчі виступи на Хмельниччині. Одна із зустрічей з письменниками очікувалася в редакції газети «Радянське Поділля», де я працював тоді кореспондентом. У коридорі Михайло Панасович побачив двох дівчат, котрі збирали аудиторію для приїжджих митців. Одна з них, Леся, секретарка приймальні редактора, одразу ж припала йому до душі. Коли відповідальний секретар редакції Михайло Семенович Грайцер пообіцяв Стельмаху надрукувати добірку його віршів, то він знайшов привід ближче познайомитися з майбутньою дружиною, допросивши її переслати цей номер газети.

Якщо ж друзі розпитували Стельмаха про дружину, істерію їхнього кохання, то письменник завжди жартував: «Покохав за спортивні тапочки і теніску... А мені здавалося, що вже ніколи не одружуся. Але коли побачив Лесю, то відразу втратив голову. Я кожному бажаю такого щастя і любові, як у мене...» Леся та Михайло Стельмахи виховали двох синів - Ярослава і Дмитра, та доньку Марту. Ярослав, відомий драматург і дитячий письменник, на жаль, трагічно загинув в автомобільній катастрофі.

...Закарбувався в пам'яті ще один спогад уже згадуваного Павла Гуменюка: «У вересні 1983-го я провідав у лікарні тяжко хворого Михайла Панасовича. Він побідкався, що не здоровиться, а лікарі нічим не можуть допомогти. «Трохи полегшає, - сказав, - приїду в Дяківці, де наберуся сил і знову візьмуся за роботу. Хочеться написати нову книгу. Сюжет вимальовується і образи бачу - живих і покійних своїх земляків».

А через кілька днів після цієї зустрічі до рідного Стельмахового села надійшла страшна звістка - великого письменника й життєлюбця не стало. Тепер уже до могили на Байковому цвинтарі линуть думки і помисли його земляків, і він живе і завжди житиме у їхній вдячній пам'яті. У день народження Стельмаха біля музею-бібліотеки збирається село, приїжджають до Дяківців і гості з усіх куточків України на традиційне свято «Великої рідні». Завідувачка музею Оксана Колісниченко може годинами розповідати про кожну таку подію, доповнюючи музейні експонати цікавими розповідями про життя, творчу й громадську діяльність великого земляка. А на видному місці її кабінету - Диплом обласної державної адміністрації, який засвідчує, що кращим музейним закладом Вінниччини визнано музей Стельмаха в Дяківцях.

Пам'ять, отже, непідвладна часу.

Вінницька область.